

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПІРИЗМУ ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛА

Олексій ПАНИЧ

Copyright © 2011

Статтю присвячено аналізу фундаментальних особливостей емпіризму як філософської настанови. Остання постає у філософії *Джона Стюарта Мілла*. “Якими є особливості тлумачення емпіризму Міллом на тлі успадкованої ним традиції британського емпіризму сімнадцятого й вісімнадцятого століть?” – такою є **постановка проблеми** даної статті у загальному вигляді. Розв’язання цієї проблеми дасть змогу краще уявити собі розвиток британської філософії Нового часу – таким убачається **зв’язок** указаної проблематики з актуальним науковим завданням у вітчизняній історії філософії взагалі та історії епістемології зокрема. *Розв’язання даної проблеми у вітчизняних дослідженнях та публікаціях започатковано не було*, оскільки авторами особливості емпіризму Мілла жодного разу не піддавалися спеціальному висвітленню. Щодо **зарубіжних досліджень**, то спеціальні роботи на цю тему також нечисленні й не пов’язують напряму особливості Міллового емпіризму з його аналізом устрою людської чуттєвості, як це зроблено у даній розвідці. Відтак **мета** пропонованої статті – системно висвітлити бачення Міллом основних засад філософії емпіризму і, зокрема, те, якої специфіки емпіризм набуває в контексті Міллового послідовного феноменалізму.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Емпіризм Джона Стюарта Мілла має цікаві відмінності від емпіризму найбільш

Джон Стюарт МІЛЛ
(1806–1873)

помітних представників цього напрямку в попередніх поколіннях британських філософів (Гоббс, Локк, Барклі, Х’юм). Головним чином ці відмінності зумовлюються тим, що емпіризм у версії Мілла є свідомо й послідовно **феноменалістичним**. Проте для розуміння самих засад Міллового феноменалізму, його аналіз доречно почати з опису Міллового бачення *структури людської чуттєвості*. Після цього звернемося до загальної оцінки ним чуттєвого досвіду, а відтак і досвіду як такого, головню з метою встановити, який саме вигляд приймає успад-

кований цим філософом емпіризм у поєднанні з прийнятим радикальним феноменалізмом.

Опис людської чуттєвості, як його подає Дж. Мілл, загалом зберігає цілком очікувану вірність потужній британській традиції, для якої завжди була чинною ще антична за походженням формула “немає жодного поняття у людському розумі, яке не було б спочатку отримано, цілком або частинами, з органів чуттів” [1, с. 6]. Уся інформація, яку ми маємо про світ, каже Мілл, включаючи і “те, що зазвичай називається матеріальними об’єктами”, надходить до нас “через чуття [through the senses]”. Чуття “повідомляють” нам те, що ми називаємо “відчуття” (sensations), а також збуджують чи викликають у нас “певні стани почуття [certain states of feeling]. (...) Те, що ми називаємо властивостями об’єкта, є його спроможністю викликати відчуття в нашій свідомості. Візьmemo будь-який відомий об’єкт, як-от, приміром, апельсин. Він жовтий; себто, він, через

наше зорове чуття [through our sense of light], викликає в нас конкретне відчуття кольору [particular sensation of color]. Він м'який; іншими словами, він, через наші м'язові почуття [through our muscular feelings], спричинює відчуття опору [a sensation... of resistance], який долається легким зусиллям" [2, с. 5]. І так далі, все у тому ж дусі. Єдина деталь, яку варто додати до цього всеціло прозорого й термінологічно чіткого опису устрою чуттєвості – це зауваження, зроблене Міллом у третьому розділі першої книги *"Системи логіки"*: прийнявши еквівалентність терміна "Feeling" ("почуття") і "State of Consciousness" (стан свідомості), ми можемо стверджувати, що "почуття, у належному сенсі цього терміна, є родом, підпорядкованими видами якого постають відчуття, емоція та думка [Sensation, Emotion, and Thought]" [3, с. 51].

Втім радикальність Міллового феноменалізму змусила його і на цьому рівні вдатися до однієї термінологічної реформи – до майже повної відмови від традиційного для британської емпіричної традиції терміна "сприйняття" (perception). Останній, вважає Мілл, найбільше використовував Рід, чим і спровокував своїх послідовників (зокрема Бейлі) підмінити справжнє питання "Яку інформацію ми отримуємо, чи які факти пізнаємо зоровим чуттям?" цілком недоречним – "Що ми сприймаємо оком, або ж якими є наші зорові сприйняття?". Це слово, продовжує Мілл, "вочевидь, було висунуте навмисно, аби приховати розрізнення між тим, що око каже нам безпосередньо, і тим, чого воно навчає нас через наші висновки" [4, с. 251], себто між власне чуттєвим досвідом і тими зовнішніми об'єктами, на які він (на думку деяких, зокрема Ріда) начебто "безпосередньо" вказує. Але без цього слова, вважає Мілл, можна обійтися, вживаючи замість неясного "сприйняття" цілком зрозумілі "відчуття" (sensation) та "судження" (judgment) або "висновок" (inference) [4, с. 253]. Отож, замість того, щоб хибно стверджувати, скажімо, "я сприймаю людину", філософськи правильно було б казати "я відчуваю дещо і (спираючись на минулий досвід) висновую, що це відчуття вказує на (наявну) людину".

Додаткове світло на Міллові вподобання у сфері термінології чуттєвості проливає наступний пасаж із тринадцятого розділу його

"Досліду філософії сера Вільяма Гемілтона": "Ми можемо, певна річ, мислити всі чи будь-які наші відчуття як пов'язані з їхніми об'єктами, тобто зі сталими групами можливостей відчуттів [permanent groups of possibilities of sensations], на які ментально посилаємося. Це – головне розрізнення між нашими відчуттями і тим, що вважаємо нашими суто розумовими почуттями [our purely mental feelings]. Ці останні ми не пов'язуємо із жодною групою сталих можливостей, тож стосовно них розподіл на суб'єкта і об'єкта є суто номінальним. Ці почуття не мають об'єкта, хіба у метафоричному сенсі. (...) Натомість наші відчуття всі мають об'єкти;¹ вони всі можуть бути підведені під певну групу сталих можливостей, і посилаються на наявність цієї конкретної групи можливостей як на передумову чи попередню причину їхнього власного існування. Втім у нашої свідомості є деякі відчуття, для яких посилення на їх об'єкт не відіграє такої помітної й переважної ролі, як в інших (...) Це, певна річ, – наші задоволення та відчуття болю. (...) І навпаки, наша увага не зосереджується на тих наших відчуттях, які майже не мають для нас значення самі собою: наше усвідомлення цих відчуттів є надто швидким, аби бути розпізнаними, тож ми переходимо від них до сталих можливостей відчуттів, знаками яких вони є, і які постають для нас єдино важливими" [2, с. 212]. І далі Мілл додає, що якраз це й спровокувало цього разу вже Гемілтона, замінити в останньому разі "відчуття" все тими ж сутнісно недоречними "сприйняттями" [2, с. 212–213].

Зате в іншому вимірі аналізу чуттєвості Мілл є цілком традиційним: визнаючи те, що наша чуттєвість у підсумку складається із "простих", тобто "атомарних" почуттів чи станів свідомості (simple feelings or states of consciousness), обґрунтовує цю простоту² як "непридатну для аналізу" [unsusceptible of analysis]. З огляду на майбутній палкий інтерес до "атомарності" з боку всієї аналітичної філософії двадцятого століття продовження цього міркування Мілла потребує докладнішого висвітлення: "Білість може бути визначеною, – пише філософ, – як властивість чи сила викликати відчуття білого. Білий об'єкт слушно визначити як об'єкт, що викликає відчуття білого. Єдині імена, непридатні до визначення, оскільки їх значення непридатне для ана-

¹ Варто зазначити, що від цього зауваження залишається хіба крок до славетної "інтенціональності" Е. Гуссерля.

² Пор. "прості ідеї" Дж. Локка!

лізу – це імена самих простих почуттів”; тож для вказування на них ми не маємо іншого вибору як “прямо посилатися на особистий досвід індивіда, до якого звертаємося” [3, с. 136].

Цілком традиційним є й Міллове ставлення до проблеми так званої “похибки чуттів”, яка, з його погляду, відноситься до, псевдопроблем. Адже проблемою вона може бути лише для тих філософів, які недвозначно визнають існування навколо нас певних фізичних реалій (“матеріальних об’єктів”), інформацію про які наші відчуття здатні доносити до нас в адекватному чи неадекватному вигляді. Так, античний скептицизм, який практично ніколи не сумнівався в існуванні всього матеріального світу загалом [5, с. 299–300], стояв на тому, що імовірність такої неадекватності завжди існує, причому виміряти ступінь цієї імовірності в кожному конкретному випадку для нас принципово неможливо ані чуттєвими, ані позачуттєвими засобами (уславлена проблема “критерію”). Натомість християнські філософи, від Августина до Р. Декарта, котрі також недвозначно визнавали існування навколишніх матеріальних об’єктів, палко спростовували саму ідею “похибки чуттів” (безпомилково розпізнаючи її скептичне коріння), спираючись урешті-решт на незаперечну для них правдивість Бога (під покровом якого ми відчуваємо усе, що відчуваємо) й приписуючи можливі пізнавальні похибки виключно недосконалої людського розуму [5, с. 256–258].

Дещо суперечливу позицію на цьому тлі зайняв свого часу Х’юм, який відмовився визнавати (слідом за Декартом) абсолютну безпомилковість самих відчуттів (адже для Х’юма ця відмова була природною складовою взятого ним під захист “поміркованого скептицизму”). Але він також відмовився й прийняти (крім як у вигляді філософськи необґрунтованого *belief* [5, с. 183–204]) незаперечну реальність тих “зовнішніх об’єктів”, існування яких насправді є неодмінною передумовою визнання нами самої можливості “чуттєвої похибки”. Мілл же виправляє цю непослідовність Х’юма, залишаючи також принципово відкритим питання про існування “зовнішніх об’єктів”, але роблячи з цього абсолютно логічний (і, як здається, абсолютно антискептичний) висновок про те, що в нас, за відсутності будь-якого нечуттєвого доступу до “зовнішніх об’єктів”, немає й жодних підстав звинувачувати власні відчуття у неадекватній репрезентації цих останніх: “Наприклад, я стверджую, що чув голос людини. Звичайною мовою, це було б указу-

вання на безпосереднє сприйняття [direct perception]. Утім, насправді сприйняттям було лише те, що я чув певний звук. Те, що цей звук є звуком голосу, а останній – голосом людини, – це вже не сприйняття, а висновки. Я стверджую, знов-таки, що бачив мого брата о певній порі цього ранку. Якщо будь-яке твердження стосовно стану справ може вважатися відомим з безпосереднього свідчення чуттів, це, безумовно, підійде. Проте істина є цілком протилежною. Я лише бачив певну кольорову поверхню; чи, радше, мав той рід візуальних відчуттів, який зазвичай викликається кольоровою поверхнею; і з цих позначок, відомих як такі з попереднього досвіду, зробив висновки, що бачив мого брата. Я міг мати цілком подібні відчуття і коли мого брата не було поряд. Я міг бачити якусь іншу особу, яка настільки схожа на нього зовні, що, на цій дистанції і з докладеним мною рівнем уваги, я міг сплутати її з ним. Я міг спати і бачити уві сні, що бачу його; або ж, міг бути у стані нервового розладу, і бачити його образ як галюцинацію. (...) Якби будь-яке із цих припущень було вірним, то твердження, що я бачив мого брата, було б хибним; але реальним було б усе, що було змістом безпосереднього сприйняття, а саме зорове відчуття [whatever was matter of direct perception, namely the visual sensation]. (...) Можна навести й проаналізувати у такий самий спосіб численні приклади того, що зазвичай називається похибками чуття. Але жодна з них не є власне такою похибкою; вони – це хибні висновки з [даних] чуття” [6, с. 642].

Здебільшого люди не помічають цього переходу від власне відчуття до висновку, оскільки будь-який опис відчутого неможливий без додавання до нього певної вивідної ідентифікації. “Ми не можемо описати факт, не залучаючи сюди дещо більше, ніж самий цей факт. (...) Починаю з найелементарнішого прикладу: я маю зорове відчуття [a sensation of sight], і описую його, говорячи, що я бачу дещо біле. Сказавши це, не лише стверджую своє відчуття; я також його класифікую. Я стверджую подібність між тим, що бачу, і всіма речами, які я та інші зазвичай називаємо білими” [6, с. 644]. Таким чином, “будь-яке спостереження неможливо висловити словами, не проголошуючи більше ніж одне спостереження, не уподібнюючи його до інших явищ, уже спостережених і класифікованих” [6, с. 645]. Але тому Мілл і визнав себе прибічником “аналітичної психології”, аби розділяти те, що у повсякденному досвіді хибно видається нам чимось єдиним.

Особлива прихильність Мілла до Барклі далася взнаки і ще в одному цікавому аспекті його аналізу людської чуттєвості: а саме у тому пріоритеті, яким Мілл, за прецедентом (якщо не прямим прикладом) “Нарису до нової теорії зору”, наділяє чуття дотику перед іншими базовими відчуттями (запаху, смаку, слуху та зору). “У нашому наявному устрої, наші відчуття запаху, смаку, слуху і, як я вірю (разом із значною більшістю філософів), також зору, поєднані між собою не прямо, але через ті зв’язки, які вони всі мають, завдяки законам співіснування чи каузальності, з тими відчуттями, котрі стосуються чуття дотику та м’язів; тими, що відповідають термінам “опір”, “протяжність” та “фігура”. (...) Сталі можливості відчуттів дотику та м’язів формують групу всередині групи – щось на кшталт внутрішнього ядра, котре сприймається як більш фундаментальне, ніж решта” [2, с. 213].

На перший погляд, зазначене пояснення видається доволі загадковим. Справді, чому це саме відчуття дотику мусить вважатися фундаментальним та первинним, довкола якого гуртуються усі решта? Барклі, віддаючи у своєму “Нарисі...” перевагу дотику перед зором, мав принаймні ту чітку й логічну підставу, що “дотикові розміри” є більш стабільними, ніж “візуальні”, оскільки останні змінюються для нас щоразу як змінюється те, що ми вважаємо дистанцією між нами та побаченим “зовнішнім об’єктом” [5, с. 116–117; 7]. Але для феноменаліста Мілла це міркування явно не може зберегти свою чинність. Звідки ж походить його переконання у первинності дотику не лише над зором, а й над усіма іншими нашими відчуттями?

Принаймні гіпотетичну відповідь можемо отримати, згадавши про те, що всі ці зазначені Міллом “дотикові” виміри чуттєвості відповідають запропонованому ще Локком переліку “первинних якостей” [5, с. 86, 91; 8; 9], який відтоді продовжував згадуватися в англійській філософії безперервно (як ми щойно бачили – до Гемілтона включно). Отже, у Мілла йдеться про щось пов’язане з “первинними якостями”, а відтак, можна припустити, що обговорювана теза підводить нас до специфічного тлумачення саме цього філософського поняття. Ця підозра ще більше посилюється, коли дізнаємося (з наступного абзацу), що “серед цих властивостей, які послідовно іменуються первинними якостями матерії, найбільш фундаментальним є опір [який для Локка якраз важить менше, і згадується ним лише як чуттєвий “місток” до встановлення теж первин-

ної якості “твердості” – О.П.] (...) Коли виникає питання, чи є матерією щось, що впливає певним чином на наші відчуття, як, наприклад, тепло, чи світло, чи електрика, насправді завжди мається на увазі саме те, чи містить воно хоч якийсь-то опір руху? (...) Багато філософів вказували, і навряд чи хоч хтось сумнівався, що опір – це просто інше ім’я для відчуття нашої м’язової будови, поєданого з відчуттям дотику” [2, с. 214]. Вочевидь Мілл веде нас не до чогось іншого як до чергового “психологічного” пояснення, яким цього разу є пояснення того, які саме аспекти нашої чуттєвості насамперед провокують нас на вигадування поняття “матерії” з начебто притаманними їй “первинними якостями”. Гідне продовження справи Барклі, тепер уже на суто науковому й винятково емпіричному ґрунті! Фінальну крапку у цьому питанні Мілл ставить на наступній сторінці “Досліді...”: “Щоразу як ми відчуваємо опір, то спершу відчуваємо контакт. Щоразу як відчуваємо контакт, ми знаємо, що, якби застосували дію м’язів, то відчули б більше чи менше опору. У такий спосіб і формується перша фундаментальна група сталих можливостей відчуття; а коли згодом виявляємо, що всі інші наші відчуття фактично пов’язані зі сталими можливостями опору і що у співіснуванні з ними ми завжди, добре пошукавши, натрапимо на щось, що надасть нам відчуття контакту, поєдане з м’язовим відчуттям опору, то наша ідея матерії, як опірної причини [Resisting Cause] різноманітних відчуттів і є тепер повно встановленою” [2, с. 215].

Описавши таким чином устрій людської чуттєвості, як його бачить Мілл, впритул наближаємося до узагальненого розуміння *людського досвіду* як сукупного процесу та результату активності оцієї самої чуттєвості. При цьому зазначимо, що Мілл оцінював власні філософські здобутки крізь формат саме категорії “досвіду”, а не “емпіризму”. Як повідомляє Рональд Мак-Рай, автор передмови до сучасного перевидання Міллової “Логіки”, “Мілл вважав себе не емпіриком, а людиною, котра докорінно протистоїть емпіризму. Під “емпіризмом” він розумів “погане узагальнення” і “ненаукове припущення”. Свою ж власну позицію ототожнював із “Школою Досвіду” [the School of Experience]. (...) Втім, представники того, що Мілл називав “Школою Досвіду”, сьогодні найбільш узагальнено іменуються британськими емпіриками, і Мілл вважається одним з них. Говорити про емпіризм Мілла – це стверджувати про його відданість тому,

що він називав “панівною теорією XVIII століття” – теорією, що починала (як вважав Мілл, і мусить розпочинати й кожна філософська система) з двох питань: одне стосується джерел людського знання, а друге – об’єктів, які спроможний знати розум. Щодо першого, відповіддю цієї школи було те, що “все знання складається з узагальнень досвіду... (...)”. Стосовно другого – було інше: “Про природу, або будь-що зовнішнє нам, ми не знаємо... нічого, крім фактів, які є нашим відчуттям, і також інших фактів, які, за аналогією, можуть бути виведені з перших” [10, XXI-XXII].³

Важливим для нас є й наступний коментар Мак-Рая до розуміння Міллом поняття про досвід: “Загалом термін “досвід” у *Системі логіки* означає спостереження, що дещо має місце, та експеримент як додаток до цих спостережень. Коли Мілл виголошує емпіричну тезу: “все знання складається з узагальнень досвіду”, то вживає термін “досвід” саме у цьому сенсі. (...) Але Мілл також використовує цей термін для позначення перебігу відчуттів та почуттів, або ж переживання того, що він узагальнено іменує “станами свідомості”. Саме у цьому наповненні “досвіду” він стверджує, що “відчуття й усвідомлення розумом його власних дій є... єдиним матеріалом нашого знання”. Це також знайома емпірична теза, але, враховуючи той вид досвіду, на який посилається, вона відрізняється від попередньої тези, і саме становить основу авторського феноменалізму. Обидва змісти терміна “досвід” є звичайними й філософськи нейтральними, але перший з них – це спостереження, що дещо має місце – вже не може розумітися нейтрально, коли він зводиться до другого, або вважається таким, що у підсумку означає те саме, що й другий, себто зводиться до отримання відчуттів. Визнаючи у *Системі логіки*, що тут він знаходиться на спірній філософській території, Мілл усе ж таки виконує цю редукцію (...) Отже, ми мусимо розрізнити два рівні емпіризму Мілла: один, на якому “досвід” означає спостереження, що дещо має місце, і пов’язані з ними експерименти, і другий, більш радикальний, який є рівнем феноменалізму, на якому весь досвід зводиться лише до одного різновиду, а саме до переживання відчуттів, почуттів та інших “станів свідомості” [10, XXII-XXIII].

Кажучи більш стисло, специфіка емпіризму Мілла в межах усієї британської емпіричної

традиції визначається тим, що його емпіризм є послідовно феноменалістичним. Він не відкидає остаточно все те, що людина постулює як “зовнішнє” стосовно неї (читай: стосовно її чуттєвого досвіду), але надає усім подібним постулатам лише статус більш-менш виправданої гіпотези. Алан Раян описує цей підхід так: “Отже, розум усвідомлює той факт, що його досвіди трапляються різним чином визначеними способами; він формує гіпотезу, що ця впорядкованість буде знайдена й в усіх інших галузях [досвіду], і знаходить їй підтвердження. Зміст гіпотези полягає в тому, що світ містить сталі можливості відчуттів, і світ справді виявляється таким. Мілл завзято наголошує, що самі ці “сталі можливості” не є розумовими конструкціями; у примітці, відповідаючи на звинувачення критика, що Мілл не запропонував “жодного доказу, що об’єкти є для нас зовнішніми”, він каже, що ніколи не прагнув такого доказу: “Я стверджую, що ми розуміємо, чи уявляємо самі собі сталі можливості [відчуттів] як реальні зовнішні нам об’єкти. Я не вірю, що можна довести реальну наявність будь-чого зовнішнього нам, крім лише інших роздумів. Але сталі можливості є зовнішніми у єдиному потрібному нам сенсі: вони не створені самим розумом, а просто розпізнані ним; мовою Канта, вони *дані* нам, і також іншим спорідненим з нами істотам” [11, XLII].

Гіпотетичний статус *будь-яких* уявлень про зовнішній світ сам Мілл красномовно стверджує у майже постмодерному за звучанням пасажі, де філософські теорії устрою світу, вироблені від сивої давнини й до теперішнього часу, постають усі однаково (не)обґрунтованими: “Все це, безумовно, показує, що людство в цілому схильне не задовольнятися знанням того, що один факт завжди передує, а другий завжди йде за першим, але шукати якогось позірною пояснення, чому це так. Але ми також бачимо, що цю потребу може повністю задовольняти суто фізична сила, якщо вона є значно більш знайомою, ніж те, що пояснюється із посиланням на неї. Для Фалеса й Анаксимена видавалося незбагненним, що одні природні події можуть безпосередньо спричинити наступні; але вони вважали цілком природним, що все це може здійснювати вода чи повітря. Мої теперішні опоненти проголошують це незбагненним, але можуть збагнути, що розум чи воління – це дієва причина *per se*;

³ Наведені Мак-Раям цитати взяті з нарису Мілла “Кольрідж” (Mill, J.S. Coleridge // *Essays on Ethics, Religion, and Society* / ed. J. M. Robson = Mill, J.S. *Collected Works*. – Vol. X. – Toronto: University of Toronto Press, 1969. – P. 125).

картезіанці ж не можуть досягнути навіть цього, але безапеляційно виголошують, що єдино просякненим способом спричинення будь-якого факту є дія всемогутньої істоти. Тим самим надається ще один доказ на підтвердження того, що ми знаходимо на всіх етапах розвитку науки: те, що люди можуть і не можуть збагнути, великою мірою є випадковим і цілком залежить від їхнього досвіду та мисленнєвих звичаїв; пестуючи потрібні асоціації ідей, вони можуть зробити для себе незбагненим будь-що, і зробити себе спроможними досягнути більшість речей, хоч би якими незбагненими вони видавалися на початку; отож і ті самі факти у розумовій історії кожної особи, які приймають, що для неї є збагненим чи незбагненим, визначають також, які з багатьох природних послідовностей видаватимуться їй настільки природними й вірогідними, що не потребуватимуть доказу свого існування, а будуть видаватися самоочевидними, рівно незалежними від досвіду та пояснення” [3, с. 361].

Подібні пасажі Мілла видаються настільки виразним передбаченням не лише постмодерну загальною, а й, більш конкретно, постмодерної філософії науки, що можна із розумінням поставитися до зауваження того ж таки Раяна: “Мілл ніколи не висував версії власне принципу верифікації, а отже ніколи не вдавався до розлогих пояснень того, що так званий трансцендентальний релятивізм чи трансцендентальний ідеалізм є просто безглуздом, тому що його істинність чи хибність не матиме жодної відмінності для спостереження. Але Мілл був дуже близьким до цього” [11, XXV].

До окресленого попереднього опису залишилося ще додати, що таке саме феноменалістичне тлумачення Мілла надає й “фактам”, що має для нас особливе значення в контексті майбутнього навантаження (і навіть перенавантаження) терміна “факт” в англійській філософії вже ХХ століття. І справді, в аналітичній філософії формула “факт, що...” часто опиняється на самісінькій межі суб’єктивного та об’єктивного, так що саме у процедурі встановлення “фактів, що...” може навіть убачатися той самий заповітний шлях суб’єкта до об’єктивного знання навколишнього світу [12, с. 296]. Мілл же з непохитною послідовністю розділяє той та інший бік “фактів” настільки чітко, що не залишає й шпаринки для можливої гри смислів чи неоднозначності: “Заради розрізнення кожний факт, що цілком складається з почуттів чи станів свідомості, розглянутих як такі, часто називається психологічним чи суб’єктивним фактом; водночас кожний факт,

який повністю чи частково складається з чогось іншого, ніж вони, себто із субстанцій та атрибутів, називається об’єктивним фактом. Ми ж можемо сказати, що кожний об’єктивний факт базується на відповідному суб’єктивному факті; і що він не має для нас жодного значення (відволікаючись від спорідненого з ним суб’єктивного факту), крім як назва невідомого й незбагненого процесу, який викликає перебіг цього суб’єктивного чи психологічного факту” [3, с. 77].

Останнє зауваження Мілла добре розкриває природний зв’язок між його загальною настановою феноменалізму та його номіналістичними вподобаннями у царині філософії мови. Але аналіз останніх є вже предметом іншої розвідки.

1. *Hobbes Thomas*. *Leviathan: with selected variants from the Latin edition of 1668 / ed., with introd. and notes, by Edwin Curley*. – Indianapolis: Hackett Pub. Co., 1994. – LXXVII, 584 p.

2. *Mill J.S.* *An Examination of Sir William Hamilton’s Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings // Collected works of John Stuart Mill*. – Vol. IX. – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1979. – CVIII, 625 p.

3. *Collected works of John Stuart Mill*. – Vol. VII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books I-III.). – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – CXVII, 638 p.

4. *Mill J.S.* *Bailey on Berkeley’s Theory of Vision // Collected works of John Stuart Mill*. – Vol. XI (Essays on Philosophy and the Classics). – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1978. – P. 245-270.

5. *Панич О.О.* Розвідки з історії скептицизму в британсько-американській епістемології: Частина перша: британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х’юм, Рід) / О.О. Панич. – Донецьк: Донецький національний університет, 2007. – 524 с.

6. *Collected works of John Stuart Mill*. – Vol. VIII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books IV-VI and Appendices). – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974. – P. 639-1251.

7. *Berkeley George*. *An Essay Towards a New Theory of Vision // The Works of George Berkeley, Bishop of Clone: in 9 vol. / edited by A.A. Luce and T.E. Jessop*. – London [etc.]: Thomas Nelson and Sons Ltd., 1948. – Vol. 1. – P. 141-239.

8. *Locke John*. *Essay concerning human understanding / collated and annotated, with prolegomena, biographical, critical, and historical by Alexander Campbell Fraser: in 2 vol.* – Vol. 1: Prolegomena. Book I. Neither Principles Nor Ideas are Innate. Book II. Of Ideas. – New York: Dover Publications, 1959. – CXI, 536 p.

9. *Locke John*. *Essay concerning human understanding / collated and annotated, with prolegomena, biographical, critical, and historical by Alexander Campbell Fraser: in 2 vol.* – Vol. 2: Book III. Of Words. Book IV. Of Knowledge and Probability. – New York: Dover Publications, 1959. – VI, 496 p.

10. *McRae R.F.* *Introduction // Collected works of John Stuart Mill*. – Vol. VII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books I-III.). – Toronto: University of Toronto Press,

Routledge & Kegan Paul, 1974. – P. XXI-XLVIII.

11. *Ryan A.* Introduction // An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. IX. – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1979. – p. VII-LXVIII.

12. *Moore G.E.* Some Main Problems of Philosophy. – London, George Allen & Unwin Ltd; New York, The Macmillan Company. – 1953. – 414 p.

АНОТАЦІЯ

Паньч Олексій Олегович.

Особливості емпіризму Джона Стюарта Мілла.

У статті досліджуються особливості філософії Мілла на тлі успадкованої ним традиції британського філософського емпіризму. Показано, що Мілл, загалом успадковуючи основні філософські засади емпіризму Барклі та Х'юма, до певної міри реформує традиційний для британської філософії словник опису людської чуттєвості, майже повністю відмовляючись від терміна "сприйняття" (perception). Основна новачка Мілла на тлі успадкованої ним емпіричної традиції полягає в тому, що його емпіризм є послідовно феноменалістичним, що дало змогу йому в деяких аспектах передбачити пізніші відкриття філософії науки XX століття.

АННОТАЦИЯ

Паньч Алексей Олегович.

Особенности эмпиризма Джона Стюарта Милла.

В статье исследуются особенности философии Милла на фоне унаследованной им традиции

британского философского эмпиризма. Показано, что Милл, в целом наследуя основные принципы эмпирической философии Беркли и Хьюма, в определенной степени реформирует традиционный для британской философии словарь описания человеческой чувственности, практически полностью отказываясь от термина "восприятие" (perception). Основная новация Милла на фоне унаследованной им эмпирической традиции заключается в том, что его эмпиризм последовательно феноменалистичен, что позволило ему в некоторых аспектах предвосхитить позднейшие открытия философии науки XX века.

ANNOTATION

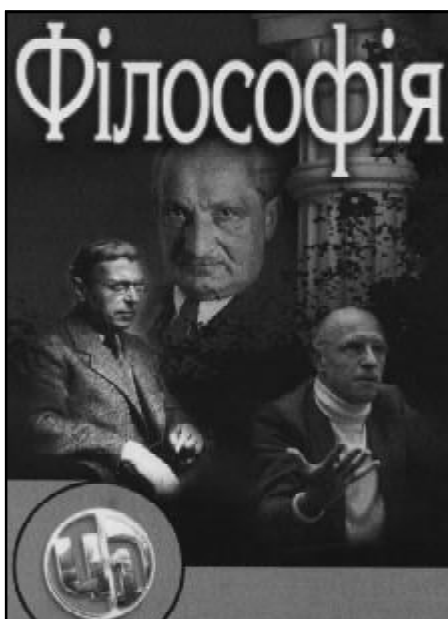
Panych Oleksiy.

Peculiarities of John Stewart Mill's Empiricism.

The article investigates peculiarities of John Stuart Mill's philosophy on the background of the tradition of British Philosophical Empiricism, inherited by him. Mill, who generally shares the main philosophical grounds of the Empiricism of George Berkeley and David Hume, to some extent reforms traditional British philosophical vocabulary of human sensitivity, by almost completely rejecting the term 'perception'. The main novelty of Mill that makes him distinctive within the empirical tradition is that his empiricism is systematically phenomenalist, and this allows Mill to foresee, in some aspects, certain innovations of the philosophy of science of the 20th century.

Надійшла до редакції 09.09.2010.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Філософія як історія філософії : Підручник. / За заг. ред. Ярошовця В. І. — К: Центр учбової літератури, 2010. — 648 с.

У підручнику здійснена перша спроба в Україні створити цілісне, ґрунтовне і доступне розуміння філософії як історії філософії. Розкривається природа філософського знання в різні історичні епохи, застосовується парадигмальний підхід до розуміння філософії та історії філософії, використовується плюралізм філософської методології.

Для студентів вищих навчальних закладів освіти і всіх тих, хто цікавиться філософією та історією філософії.